

НУРАЛИ ҚОБУЛ

ТУБСИЗ ОСМОН

ҚИССА ВА ҲИҚОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

ЯНГИ ҚОР ТУШГАН КҮН...

Ойқорга озор берган кишига юртининг тупроги буюрмасмиш...

Халқ сўзи

... Ажал ҳовлиқмаларнинг пайида юради.

Михаил Шолохов

Мени Ойқорнинг қарғиши урди. Туркистонда контрреволюция ғалаба қилса, Ойқорни инглизларга бермоқчи бўдган эдим. Энди... уни бир кўришга зор бўлиб ўляпман!..

Туркияда яшаган бахмаллик бой Жумабек Раҳим ўғлининг ўлим олдидан айтган гапи.

Биринчи боб

— Мен худонинг бир неча беғуноҳ бандаларининг хунига зомин бўлганман. Уларнинг жон чиқаётгандаги қиёфалари кечалари менга тишчилик бермайди. Кўзимни юмишим билан қаршимда ўша совуқ ва аламли юзлар лайдо бўлаверади. Бундай қиёфаларни умрим бино бўлиб кўрмаганман. Айниқса, икки қиёфа уззукун атрофимда гир айланади,— дерди у деярли ҳар келганида энамга шивирлаб, синиқ ва ёқимсиз овозда.

Энамга қандайдир узоқ қариндош бўладиган ва ҳамма Суюнбой Супрақулоқ дейдиган бу одам бизникига аҳён-аҳёнда, кўпинча бемаҳалда кириб келарди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари ғайритабiiий бўлса-да, қизиқарли, бирок даҳшатли саргузаштларини эшитишдан ўзимни тиёлмасдим. У эса уйимизда фақат энам билан гап-ташади. Дадам ва аямлар билан «каклиги сайрамасмиш». Узи шундай дейди. Қишдоғимизда уни тушу-

надиган бирдан-бир одам энам эканлар. Қишлоғимиздаги бошқа одамлар ўқиган бўлса ҳам бари бир бефаҳм эмиш. Қишлоғимиздан ҳеч қачон пичоққа илинадиган одам чиқмаган, бундан буён ҳам чиқмасмиш.

Энам эса ҳамма билан тил топишиб кетаверадилар. Уларининг айтишларича, одам шундай, барчага баробар бўлиши керак экан. Қимирлаган жон борки, худонинг бандаси эмиш. Одам боласидан ҳеч ҳам авлиё ёки фаришта чиқмаганидек, яккаю ягона бенуқсон зот парвардигор экан. Мени эса аҳён-аҳёнда, одам бўлсин, деб тергаб қўярмишлар. Улари айтдилар.

— Нима, мен одам эмасманми? — деб сўрадим бир кунни астойдил хафа бўлиб.

— Туғилганинг ҳаммаси одам бўлаверганида эди, олло таоло жаннатни ер юзи қолиб етти қават ер остига тушириб юбормасди. Сен одамлар учун ўзингдаги бор нарсалардан кеча оладиган бўлганигда, одам бўлдим, дейишга ҳақлисан! Билдингми? — дедилар энам бир зум урчуқ йиғиришдан тўхтаб жиддий ва маъноли оҳангда.

Нима деб жавоб беришимни билмай, жимиб қолдим. Энам эса гаплари менга таъсир қилганига ишонч ҳосил қилиб, яна шаҳд билан урчуқ йиғиришга киришдилар. Бундай тортишувлар уйимизнинг кун чиқиш томонидаги усти теп-текис яланглик қирда бўларди. Қуёшнинг тафти қайтиши билан энам қирга чиқиб, урчуқ йиғиришга киришардилар. Мен эса атрофларида ўралашиб, қистай-қистай охири бирорта эртак ёки афсона айттирдим.

Энамнинг, айниқса, Муҳаммад пайғамбар ва унинг чориёрлари ҳақидаги афсоналари менга тинчлик бермасди. Бу афсоналарни энам қайта-қайта айтсалар ҳам маза қилиб эшитавераман. Энам эса уларни ҳар айтганларида илгари хотираларидан чиқиб қолган жойларини қўшиб, янада қизиқарлироқ қилиб айттардилар.

Пешайвонсиз уйимизнинг кун ботиш томонидан сой

ўтади. Соё томондаги эшиги алоҳида ҳужрачада энам билан мен ётаман. Оиламизнинг қолган аъзолари катта уйимизда яшашади. Ёшлигимдан энамга ўрганиб қолганман. Уйимизда фақат мен энамнинг боласи, қолган опамлар ва укаларим дадам билан аямнинг болалари экан. Энам шунақа дейдилар.

Ҳар галгидек, уйимизда ҳамма ётишга ҳозирланаётганда гийқиллаб кўча эшиги очилди.

— Суюнбой келди-ёв, ундан бошқа ҳеч ким бундай бемаҳалда юрмайди, — дедилар энам тоқчада хира ёруғ таратиб турган лампа чироқнинг пилигини кўтариб, дока рўмолларини қайтадан ўрарканлар.

У эса дадам билан кўришиб наридан-бери ҳол-аҳвол сўрашган бўлди-да, энамнинг ҳужрасига қараб юрди.

— Утиринг, Суюнбой, чой-пой ичинг, — дедилар дадам уни сўрига таклиф қилиб.

— Қорним тўқ, чой ичсам аммамга айтарман, — деди у энам томонга ишора қилиб.

— Ҳа, майли, ўзингиз биласиз, — дедилар дадам ортиқча қистамай.

У таёгини белига қўйиб, икки қўлини таёқдан ошириб осилтирганча ҳужрамизга кириб келди.

— Ассалому алайкў-ў-ў-ўм! — деди у одатдагидек чўзиб.

— Ҳа, кел Суюнбойжон! — дедилар энам қишин-ёзини бир жойда турадиган тунука печканинг ёнига пўстакнинг ярғоғини ташлар эканлар. У уйга доимо этиги билан киргани учун энам пўстакнинг ярғоғини солиб берардилар.

— Қишлоққа келувдим, сиздан бир хабар олиб кетай дедим, — деди у пахталигини тирсагига қўйиб ёнбошлар экан.

— Мол-ҳолинг билан тинч-омонмисан? — дедилар энам ундан кўнгил сўраган бўлиб.

— Сурувимиз Қўшқўрада, уруғингга ўт тушгур бўриллар ҳеч тинчлик бермаяпти. Иккитасини отиб таш-

лаган эдим, Холбек тоғбеги акт қилиб милицияга топширибди. Ҳозир бўриларни ҳам отиш мумкин эмас эмиш. Ургилдим сендан. Милиционерлар келувди, сўкиб-сўкиб жўнатиб юбордим, — деди у пахтаси чиқиб кетган телпагини олиб, киртиллатиб бошини қаширкан.

— Бўри эмас, кийик ёки олқор отган бўлсанг керакда! Бўлмаса, нега сени милицияга ёзиб беради? Милиционерларни сўккан бўлсанг, кунинг битибди энди! — дедилар энам унга, сендан ҳар бало чиқади, дегандай жиддий тикилиб.

— Қаҳрим келса, Ойқордаги бутун жондорларни бир кечада қириб ташлашим мумкин! Нима қилишади мен билан ўчакишиб! Ёки Холбек тоғбегига шу куни ҳам кўплик қилаётганмикан? Бир куни ўлигини айиқлар саситиб еганини ўзи билмай қолади, — деди у, «керак бўлса, бир кунда тинчитаман», деган гапдан ўзини зўрга тийиб. — Ҳалиям жониворларни илгаригидек отмаяпман-ку! Жон десин! Қўй гўшти ейиш жонимга теккан, ҳар ҳафтада битта кийик ёки олқор отаман. Шу билан камайиб қолармиди? Камайганда менга нима! Ҳеч қачон кийикларни сурув қилиб боқишмаса керак? Катталарнинг ўзи келиб хоҳлаганча отишади. Иблис Холбек уларга яхши кўрениш учун кийикларни отиш қулай бўлган жойга ҳайдаб келади.

— Тирик жонга озор бериш сенинг йўрагингда теккан касал! Ҳамма бемазагарчиликни ақлинг етиб туриб қиласан! Ота-онанг ҳам ҳузурингни кўрмай ўтиб кетишди! Бир эмас, беш боланинг отаси бўла туриб, йўқ ердаги ишларни қилиб юрасан! Бугун кийик отсанг, эртага айиқ! Ҳеч ким қилмаган тирикчиликни қилиб, айиқларни сўйиб, ўтини пуллайсан! Ҳалиям ҳамма қилмишларинг кўпчиликка маълум эмас! Бўлмаса, терингга сомон тикишарди.

— Эҳ-ҳе-е! Қани ўша, сомон тикадиган азамат? Одамлар ҳамма нарсани билишади. Лекин ҳеч ким ўз бошига ортиқча галва орттиргиси келмайди. Иблис бў-

лиш учуи ҳам ақл керак! Бўлмаса, ажалингдан бурун ўлиб кетасан!

Бу гапларни мен ҳам эшитаётганимдан безовта бўлаётган Суюнбой имо билан: «Чой олиб кел», дегандай чойнакни кўрсатди. Бу қизиқ гаплардан маҳрум бўлишдан қўриқиб, секингина чойнакни кўтариб ҳовлига чиқдим. Қишлоқни қалин қоронгилик қоплаган. Ёғоч қозиқларга боғланган икки говмиш ҳафсала билан кавш қайтарар, четан қўрага қамалган эчкилар бир-бирини қувлашарди. Аям ҳамон тандирхонада ғимирлаб юрар, бетартиб ағанашиб ётган укаларим аллақачон ухлаб қолишганди. Аям дамлаб берган чойни кўтариб қайтиб келганимда энам билан Суюнбой Супрақулоқнинг суҳбати қизгин давом этарди. Бир зум эшик олдида гапларига қулоқ солиб турдим.

— Эт билан тирноқни ажратиб бўлмайди. Раҳматли амакиваччамдан қолган биттаю битта ёдгорсан. Бечора отанг ўлар чоғида: «Суюнбойга кўз-қулоқ бўлинг, сиздан бошқа ҳеч ким ундан хабар олмайди», деган эди. Сени яхши бўлгин, бола-чақангнинг бошида эсон-омон тургин дейман-да,— дедилар энам унга насихат қилиб.

— Мен ҳам насихатингизни олай, деб келмаман-да. Биласиз-ку, қишлоқда сиздан бошқа ҳеч ким билан гаплашмайман. Қишлоқда ўзи сиздан бошқа ақли ҳуши жойида одам йўқ, — деди Суюнбой.

— Бу гапинг нотўғри. Тўдадан ажралганинг бўри ер дейдилар. Ердан ажрасанг ҳам, элдан ажрама. Одамнинг дардини одам олгангадек, инсоннинг тобутини инсон кўтаради...

— Кунимиз битиб ўлсак бир гап бўлар. Улганингдан кейин хоҳ кўмишсин, хоҳ пишириб ейишсин — бари бир.

— Қофирнинг гапини гапирма! Яхши ният ярим давлат! Ундан кўра худодан ризқ-рўз, бола-чақангнинг бахтинини тила! Одам оғзим бор деб ҳар нарсани гапиравермайди!..

Энамнинг гапи таъсир қилди шекилли, Суюнбой жимиб қолди. Шу пайт секингина эшикни очиб, мен кирдим. Чойни доимо ўзи қуйиб ичишини эслаб, чойнакни Суюнбойнинг олдига қўйдим. У ҳечам бировнинг қўлидан чой ичмас ва овқат емасди. Энам бир кун: «Нега ундай қиласан, ахир одамларнинг кўнглига келади», деганларида у: «Ҳозир одамларга ишониб бўладими, чойга қўшиб дори-пори бериб юборса нима бўлади? Нима кўп, ҳозир дори-дармон кўп», деди юзи тундлашиб.

— Гапининг совуқлигини буни. Ҳозир биров-бировни ўлдирадиган замонми?

Энам шундай деганларида Суюнбойнинг қуёшдан қорайган юзи кўкимтир тусга кириб, кўм-кўк, бир жойда турмайдиган биткўзлари қисилиб кетди. Пешанаси терлаб, бир зум дами ичига тушиб кетди. Энам ҳам ўз-ўзидан жимиб қолдилар. Мен ўзимни ухлаганга солиб, ўраниб олдим.

— Иккита одамни ноҳақ ўлдирганман! Уларнинг хуни мени тинч қўймаса керак!— деди у чуқур хўрсқниб.

— Қўй энди шунақа гапларингни. Учган чўғни кавлама!— дедилар энам товушларини пасайтириб сени оҳангда.

— Инсон қачонлардир умрида бир марта тўғри гапиради! Ҳамма нарсани ичингда асраб юраверсанг асабийлашиб, одам қиёфасидан чиқиб боравераркансан! Айниқса, бу ишинг қабиҳлик бўлса! Қўз олдингда бутун борлиқ душманингни айланаркан. Оддий тошларга ҳам жон кириб, сени босиб қоладигандек туюлаверади. Юрагинг сиқилиб, ўзингни қўярга жой тополмай қолсан киши. Шундай пайтларда сизнинг олдингизга келиб, бир зум ўша қийноқлардан халос бўл аман. Айниқса, ўша икки қиёфа... Бу қиёфалар дунёдаги бор ёвузлик ва қабиҳликни менда кўрган эди. Бундай қиёфаларни ҳечам учратмадим.

— Ахир ўша пайтда худодан, уларнинг гуноҳидан кўрқмаганмидинг? — дедилар энам синиқ овозда.

— Эсимни таниб, бирор савоб иш қилмаган бўлсам, ўзимни гуноҳ қилишдан тия олармидим!

— Ҳозир ҳам савоб билан гуноҳнинг фарқига бормайсан. Сен одамларга ҳам, қўйларга ҳам, дов-дарахтларга ҳам бир кўз билан қарайсан! Сен учун бунинг ҳаммаси бир чақа! — дедилар энам товушларини баландлатиб, қаҳр аралаш.

— Балки шундайдир. Дунёдан кимлигимни билмай ўтиб кетяпман. Биров билан менинг ишим йўқ, мен билан бировнинг. Мен инсоннинг жони узилишини ҳақиқий ўлим демайман. Инсон, уни ҳеч ким йўқламай, бор йўқлиги аҳамиятсиз бўлиб қолганда ўлади. Шу хаёллар билан ўзимни чўққидан ташлаб юборай дейман-у, жоним дарров чиқмай қийналишдан кўрқаман.

— Бўлмаган гапни қўй! Бола-чақангни етим қилиб кимга ташлаб кетасан? Миянгдан чиқариб ташла бу ўйларни!

Сўнг у энамнинг эшитгилари келмаса ҳам ўша даҳшатли қилмишини ҳикоя қила бошлади. Бундай пайтларда унинг кўзларига тикилиб қараб бўлмайди. Совуқ кўзлари қинидан чиққудай бўлиб, юзлари оқимтир, энамнинг айтишларича, мурданинг рангига ўхшаб кетар экан. Тасодифан у билан кўзим тўқнашиб қолса, этим жимирлаб кетади. Аъзойи баданим музга айланиб, секингина кўрпага кираман. Кўрққанганимни сезган энам устимни ўраб, елкамга қоқиб ухлатмоқчи бўладилар. Энамни тинчитиш учун кўзларимни юмиб, миқ этмай Суюнбойнинг ёқимсиз ва даҳшатли ҳикоясини тинглаб ётавераман.

— Лекин менинг ҳақиқий баҳомни ўша — Саидмурод чўпон берган эди. Улар ака-ука — Саидмурод билан Абдумурод сурувини Арчалисойга ташлаб, мен ўтирган Қаршиуцган чўққисига чиқиб келишди, ажал ҳайдаб келган-да, бўлмаса, икки чақирим йўл босиб Қаршиуц-

ганда бало борми? Менинг инсон ҳиди ёқмас, ҳудонинг қарғишига учраган одам эканлигимни билишарди-ку! Улар аввал ўзаро гурунги қилиб ўтиришди. Мен бир оғиз ҳам гапирганим йўқ. Улар нимани гаплашмасин, бари бир, менга ёқмасди. Нималарни гапиришгани эсимдаям йўқ! «Эй-й, Саидмурод! Бойқушдек мунча қақиллайсан, қиладиган ишинг йўқми! Бор, жўна! Минг гапирган ўлади дейишарди, сен ўн минг гапирсанг ҳам ўлмайсан!» дедим аччигим чиқиб.

Уни укаси олдида ҳақорат қилганим тегиб кетди шекилли... Бўлмаса бир ўзи бўлганда дўппосласам ҳам гинг демасди.

«Сен одамзодга иснод келтирувчи иблиссан! Сени кўрсам одам зотидан ихлосим қайтиб кетади! Тур, Абдумурод, кетдик!» деди укасига, ўрнидан туриб, пастга қараб юраркан.

Мен ҳеч нима демадим. Дейишга ҳушим ҳам йўқ эди. Биласиз-ку, азалдан умуман гапиришни ҳам, тинглашни ҳам ёмон кўраман. Ўзи эс-ҳуши жойида одам кўп гапирмайди. Қўлимдаги ирғай гавроннинг йўғон учи билан шакар томирига бир туширдим, холос. У гандирак-лаб чўққидан учиб кетаёзганди, укаси тутиб қолди. Суяб ётқизди. Мен ҳаммасини совуққина кузатиб турардим. Оғзидан қоп-қора қон келди. Укаси оғиз очиб, бирор нима демади. Саидмурод кўзининг сўнгги нурлари билан менга бир тикилди. Эҳ! Унинг қиёфаси... Ҳамон мени азоблайди. Сўнг укаси Саидмуроднинг бошига ўтириб пиқиллаб йиғлай бошлади. Унинг йиғисини негадир менинг шу қадар ғашимни келтирдик, ҳалигача нега шундай бўлганлигига тушуна олмайман. Унинг бўйнига ҳам гаврон билан шу қадар тезликда туширдимки, асабларим босилиб ўзимга келганимда унинг ҳам оғзидан қора қон келиб ўлиб ётарди. Юзида даҳшат аралаш совуқ табассум қотиб қолганди. Негадир енгил нафас олдим. Танам оғир бир дарддан фориг бўлгандай енгил сездим ўзимни. Ҳалигача бу ҳолатга ақлим ет-

майди. Ваҳолаки, бир эмас, икки кишини ўлдириб, қўрқувдан ўзимни йўқотиб қўйишим керак эди. Ҳеч нарсани ўйлаб охирига етказа олмадим. Умуман, бирор нарса устидан бош қотириб ўтириш менга ёт. Бирор нарсани ақл тарозиси билан ўлчаб кўриш қўлимдан келмайдиган иш эканлигини кейинчалик билдим. Ваҳоланки, ҳеч нарсани ўйлашни истамасдим ҳам. Мен йўлимга тўсиқ бўлган, тинчлигимни бузган, яшашимга халақит берган нарсаларни ўша заҳотидёқ бартараф этардим. Шунинг учун ҳам ўйлаш менга ортиқча ташвиш эди. Кўнглимдаги ишни амалга оширганимдан сўнг анчагача ўзимни эркин ва осойишта сезардим.

Бир зум жасадларни нима қилишни ўйлаб, туриб қолдим. Атрофда инсон зоти йўқ. Шунинг учун бемалол ҳаракат қилардим. Бирдан хаёлимга Қизилтошдаги айиқлар яшайдиган Имомнинг ғори келди. Кеч кириб, қуёш ботиб борарди. Бу пайтда ҳамма айиқлар ғордан чиқиб, ўлжа излай бошлашади. Кечаси эса у ёққа ўйлашга юрак бетламайди. Иккисини ҳам ғорга олиб бориш қулай бўлган жойга элтиб қўйдим. Балки кечаси айиқлар кўтариб кетар, дея ҳам ўйлагандим. Тун бўйи шаррос ёмғир қуйиб, чўққидаги қон изларини ювиб кетди... Эрталаб борсам иккисининг ҳам оғзи карракдек очилиб, қандай ташлаб кетсам шундайлигича ётибди. Айиқлар хавфининг эҳтиёт чораси сифатида ўнг қўлимга қўлбола дудамани олиб жасадларни Имомнинг ғорига судраб бордим. Ғор қудуққа ўхшаган эмасми, иккиси ҳам юмалаганча тушиб кетди. Бир зумдан сўнг айиқларнинг ўкирганни эшитилди. Тинчлиги бузилган айиқлар тўли ғордан чиққунга қадар мен қочиб улгурдим. Биласизми, амма, мени Ойқордаги барча жонзотлар ёмон кўради! — деди у ниҳоят хўрсиниб.

— Э-э, қўйсанг-чи, тоғу тошдаги жониворлар одамнинг яхши-ёмонлигини қаердан билиб ўтиришибди! — дедилар энам унинг гапи тўғрилигини билсалар ҳам эшитишни истамай.

— Йўқ, амма, сиз билмайсиз. Ҳайвон одамни ажрата биллади. Уша — мен жасадларни ғорга элтиб ташлаганимдан сўнг жуда қизиқ ҳодиса рўй берди. Мен айиқлар очроқ бўлса, жасадларни уч-тўрт кун кўмиб қўйиб, сасигандан сўнг ейишар, дея ўйлагандим. Уруш пайтида бундай воқеаларнинг кўп шоҳиди бўлганман. Биз армиядан қочган тўрт киши Ғовқўтондаги ғорда яшардик. Уша пайтда тоғу тошдан ҳам барака учган экан, адирда очликдан олиб изғиб юрган бўридан бўлак ҳеч нима учрамасди. Ушанда очликдан битта ярадор бўрининг ичинини кавлаб суғуриб олиб сўйиб еганмиз. Қизилтошнинг этагида эса иккита айиқ боласини бир ҳафта тандир кабоб қилганмиз. Айиқнинг гўшти жуда юмшоқ бўлади. Эсингизда бўлса, ўша йиллари Сулаймон товачининг Сайфиддин исмли ўғли ўз-ўзидан йўқолиб қолди.

— Ҳа-ҳа, эсимда бор, — дедилар энам эслаб.

— Ушани ўтин териш учун юборганимизда айиқлар тугиб олиб Имомнинг ғорига кўтариб кетган эди. Айиқлар кўп эди, қўлимиздан ҳеч нима келмади.

— Нега ўшанда ота-онасизга айтмадиларинг? Уғлини излаб бормаган жойлари қолмади бечораларнинг! — дедилар энам.

— Айтсак, «сенлар ўлдиргансан», деб ёқамизга тар-машарди-да! Уша пайтда очликдан ҳам қанча одам ўлдику, урушга боргандаям бари бир ўлиб кетарди.

— Гапинг қурсин сени! Ҳар бир сўзингдан лаҳаднинг иси келади! Бўлди, бас қил энди! Бошимни оғритиб юбординг!

— Унисиям, бунисиям майли-ю, кўп шерикларини ўлдирганим учун тоғдаги ҳамма жониворлар мени яхши таниб қолишган. Бир кун эмас, бир кун гўштимни бурдалаб кетишмаса, деб қўрқаман.

— Бўлди, бас қил, Суюнбойжон! Азбаройи худо, менга ҳам раҳминг келсин! — дедилар энам бўғилиб.

— Хўп, майли, ўша воқеанинг давомини айтай бўл-маса. Эртаси куни Қаршнучганининг орқа томонидан

Имомнинг горини кузатиб, ёқамни ушладим. Айиқлар уч-гўрттадан бўлишиб, иккала жасадни ҳам горини қаршисидаги ялангликка кўтариб чиқишди. Бу воқеани Саидмурод ва Абдумуродларни излаб, сойма-сой ёйрилиб кетган сурувини гўплаётган Абдусалом чўпон ҳам кўрди. У нглари билан ҳай-ҳайлаб, айиқларга ҳамла ҳам қилди. Бу ёвуз қотиллик ўзларига юкланган айбисиз айбдор айиқлар олдинги оёқларини маъносиз осилтириб, жойлариди узоқ туриб қолишди. Қани энди, у бечораларда тил бўлсаю: «Буларнинг қотили биз эмасмиз, ана у», дея мени кўрсатишса! Булар энди мени азобляпти. Анчадан кейин қўйларини суриштириб олдимга келган Абдусалом: «Чўпонларимни айиқлар бўғиб ўлдиришибди», деди. Шу-шу, бутун қишлоқ айиқларни ёмон кўриб қолди.

Астойдил хафа бўлганларидан юзлари оқариб, ўзларини йўқотиб қўйган энам энди унинг ҳикоясини бепарқ тинглаб ўтирардилар.

— Ҳақиқатан ҳам, айиқ одамдан мард бўларкан. Бир кун сурувини Қўшқўтонда қолдириб, ўзим Бўриўйнарнинг кун ботишидаги тежаликка чиқиб ётдим. Чўпонга эканман, кўзим илинибди. Ниманингдир шарнасида уйғониб кетдим. Мендан беш-ўн қадамлар нарида бир тўп қорамтир-малла айиқлар турарди. Бир айиқ эса менинг у ёқ-бу ёғимни искаб кўрарди. Мен ҳўрқув аралаш ўрнимдан кўзгалганимдан сўнг у тўдага қараб юрди. Тўдада уч-гўртта айиқ болалари ҳам бор эди. Қўрқувдан ётган жойимга қапишиб кетгандай бўлдим. Аҳмоқ ҳаммани ўзига душман деб билади. Кўз олдимга айиқлар еган ўша Сайфиддин келиб кетди. Шошганимдан пичоғим борлигини ҳам унутган эканман, пайпасланиб ўрнимдан турмоқчи бўлаётганимда қўлим пичоқ қинига тегиб, танамга жон кирди. Уни қандай қинидан суғуриб олганимни билмайман. Айиқлар тўдаси бирдан орқага тисарилди. Қўрқитмоқчи бўлиб, пойинтар-сойинтар қадам ташлаб уларга қараб юрдим. Қўлларим дағ-дағ қалтирар, ўзимни қабиҳ ва номард одам эканимни ҳай-

вонлар олдида ҳам ошкор этгандим. Шунда бир айиқ тўдадан чиқиб, менга рўбарў бўлди. У менга ташланмай, инсоф кутгандай олдинги оёқларини ҳайрат билан осилтириб, орқа оёқларида тик турарди. Менинг эса ўшанда ҳеч нарсадан қайтмайдиган даражада қоним қайнаб кетган эди. Қаддимни бир оз эгиб, човига пичоқ солдим. Мўлжалим ноаниқ кетди. Юзтубан ерга йиқилдим. Тоқати тоқ бўлган айиқ устимга ўзини ташлади, кўкраги билан мени ерга ишқалай бошлади. Бир амаллаб ўғирилдим-да, кекирдагидан ушлаб олдим. Шу ушлаганимча қайтиб қўйиб юбормадим. Тўрт оёғининг орасига кириб, қорнига ёпишиб олганим учун у мени ҳеч нима қилолмасди. Ниҳоят, айиқнинг оёқлари бўшашиб, гурсиллаб йиқилди. Ушлаган жойимдан тирқираб қон чиқиб кетди. Айиқнинг жони тез чиқмаслигини билиб, ҳамон кекирдагини қўйиб юбормасдим. Унинг косасидан чиқаёзган кўзлари қонталаш бўлиб, хириллаб, қимирлашга мажоли қолмагандагина қўйиб юбордим. Аммо қўлим кекирдагини тешиб ўтиб, қотиб қолган эди. Уни қанча бўғиб турганимни билмайман. Ҳар ҳолда, ўн минутлар чамаси бўғдим. Ушанда миямга келган фикрлар... Шу вақтга қадар яшаган умрим бир бўлди-ю, шу ўн минут бир бўлди. Шунда қўлим томоғидан чиқиб кетса борми, суягимгача ражиб ташлайди. Орқага тисарилган шериклари унга қўмакка келиб қолса-чи!.. Хуллас, ўшандаги кечмишларимни танҳо ўзим ҳудо билади.

Бир амаллаб қўлимни сугуриб олдим. Ўтлар орасини пайпаслаб, пичоғимни тондим. Ҳеч ўзимга келолмасдим. Тушимни, ўнгимни — билолмасдим. Шу ўйда баданимнинг бир-икки жойини чимдиб кўрдим, ўнгим эди. Баттар қўрқиб кетдим. Негадир атрофдаги айиқлар кўрнимасди. Бир оз енгил тортгандай бўлдим. Оёқлари шалпайиб, сулайиб ётган айиқ бир-икки хириллаб қўйди. Оёқ-қўлим ақлимга бўйсунмас, ўзимни йўқотиб қўйган эдим. Вақт ғаниматлигини фаҳмлаб, шоша-пиша тепаликдан пастга туша бошладим. Бўриўйнарга чиқишдан ҳам ту-

шиш қийин. Тепаликнинг ярмидан тушиб ҳам улгурмаган эдим, орқамдан ўкирган овоз эшитилди. Қайрилиб қарадим. Уша айиқ тўпи ортимдан қувиб келарди. Лекин болалари кўринмасди. Улар болаларини хавфсиз жойга қўйиб келишганди. Баттар қоча бошладим. Неча марта йиқилганимни билмайман. Йўлни кўриш учун кўзимни тер ва қондан тозалаб борардим. Айиқлар юмалатган тошлар ён-веримдан ўтиб кетар ёки арчаларга тегиб, тўхтаб қоларди. Менга етишига кўзи етмаган айиқлар энди тош юмалатишарди.

Қўшқўтондан ҳурганча қўриқчи итлар отилиб чиқди. Улар дастлаб танимай менга ташланишди. Овозимни эшитгач, думларини ликиллатиб, айиқларга қараб ҳура бошлашди. Зўрға қўтонга етиб келиб, Бўриўйнарга қарардим. Айиқлар тепаликнинг ярмигача келиб, чўнқайганча пастга қараб ўтиришарди. Қўтонга бостириб келишга айиқларнинг, айиқларга ҳамла қилишга итларнинг юраги бетламади. Одатда, битта айиққа ҳам итлар рўбарў бўлолмайди. Тўрт кун деганда зўрға ўзимга келдим...

Энди билсам, айиқлар мени ўликми-тирикми, деган ўйда атрофимда уймаланиб турнишган ва бири келиб искаб кўраётган эди. Бошимни кўтарганимда оёқларимни искаб турган айиқ тўдага қараб юриб кетди. Агар улар ёмон ниятда келган бўлса уйқудалигимдаёқ гажиб ташлаши мумкин эди-ку!.. Тўладан ажралиб менга рўбарў бўлган айиқ ҳам мендан пажот кутиб, човут солганимга қадар тек турди-ку! У, мен тегмасам, инсон боласи ҳам индамаса керак, дея ўйлаганди. Ваҳоланки, мен инсон бўлсам ҳам ундан йиртқич ва бераҳм эдим! Буни кўзлари мўлтираб турган айиқ бечора қайдан билсин! Одамзодни дунёдаги энг кучли, ақлли ва мард жонзот деб ўйлашлари, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди! Дарвоқе, улар Ойқорда виждонли одамларга ҳам дуч келишган, мени ҳам шундай дея ўйлашганди! Ҳа, улар мендан меҳр-шафқат кутиш-

ганди! Одам зотига яхшилик қилмаган менинг айиқларга раҳмим келармиди! Бу жондорлар ўшандан бери мени пайимда! Жуда яхши таниб қолишган!

Ҳайрият, ҳалиям куч-қувватим бор! Учраган тўсиқлардан ўтиб келяпман! Аслида мен енгилга ўрганиб қолганимни энди сезяпман! Атрофимдаги мен билан боғлиқ барча нарсалар мен истагандай бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Акси бўлган кунни менинг куним битади...

— Қўйсанг-чи шунақа гапларингни! — деб унинг гапини бўлдилар энам.— Сен ёмонсан! Ёмонга ўлим йўқ!— дедилар сўнг қаҳрларини яширмай.

— Йўқ, амма! Ёмонлар кунидан бурун ўлади! Айтганингиздек, ўлиш билан ўлишнинг фарқи бўлади! Иззат-икром билан юрганлар иззат-икром билан ўлади! Меничи? Ўзим ўлдирган ўша айиқдек!..

Энам унинг гапини эшитишни истамаётганликларини сездириб, ётиш учун ўзларига ўрин ҳозирлаган бўлдилар. Унинг эса эшитган-эшитмаганингиз билан иши йўқ. Кўзлари ола-кула бўлиб гапираверади. Уни койийдиган бирдан-бир киши энам бўлсалар-да, гоҳида энам ҳам унинг совуқ кўзларидан ва асабий титрашларидан сесканиб, овозлари чиқмай қолади. Бундай пайтларда мен баттар қўрқиб кетаман. Супрақулоқнинг кўзига кўзим тушмаслиги учун бошимни кўрпага ўраб, биқиниб оламан. Аммо кўзимни юмишим билан қоронғилик қаъридан бир жуфт совуқ кўз мен томон яқинлашиб келаверади. Қўрқувдан яна кўзимни очиб юбораман. Унинг даҳшатли саргузаштларидан қанчалик қўрқмайин, бари бир эшитгим келаверарди.

— Лекин Абдусалом чўпон Абдумурод билан Саидмурод ғойиб бўлган кун бу атрофда меникидан бошқа ҳеч қандай сурув йўқлигини яхши билади. Бироқ ўзида: қўрқиб гинг демайди. Мени хавфсирамасин деб, «чўпонларимни айиқ бўғиб ўлдирибди», деди. Менинг эса у билан гаплашгим ҳам келмасди. Тўғри-да, унга ҳам

жон ва тинчлик керак. Соғ бошини ғавгога қўйиб юрадими? Аммо бу ишнинг хамирдан қил суғургандай осон кўчиб, гап-сўзсиз бости-бости бўлиб кетгани мени азобга соляпти. Балки шу ишим учун қамалганимда бир умр ўзимдан-ўзим рози бўлиб ўтардим. Отиб ташлашганда эса ундан ҳам яхши бўларди. Беминнат тинчирдим. Агар ҳозир милицияга бориб: «Уша икки кишининг қотили менман», десам: «Жинни бўлгансан», деб ишонинмайди. «Гувоҳлар топиб кел», дейди. Одам гувоҳ билан одам ўлдирадими? Милиционерларга ҳам тинчлик керак-да. Йўқ ердаги жиноятни қўзғаб, бошини қотириб юришадими? Унинг ўрнига кийик отганларни сўроқ қилишадими!

-- Бошимни оғритиб юбординг-ку, Суюнбой! Бас қил энди! Вақт алламаҳал бўлди! Ҳадемай тонг огади! Мен қари кампирга озор берадиган гапларни айтиб бузча қийнайсан! Бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда, қўй, сенинг дўзахи ишларингга шоҳид бўлишни истамайман! Агар ҳадеб шундақа гапларни айтаверсанг, майли, келмай қўя қол! — дедилар энам охири кўзлари ёшланиб.

Суюнбойнинг юзи тундланиб, бирдан жимиб қолди. Пешанасидаги аживлар кўпайиб, бир жойда қотганча кўкиш тусга кирди. Кўзлари ерга қадалганча қотиб қолди. Энам эса узун енглари билан кўз ёшларини артардилар.

— Ҳар ҳолда, оз бўлса ҳам сизга дардимни айтиб ёзилдим-ку! Тоғда ойлаб ҳеч ким билан гаплашмай юраман. Умуман, одамлар билан гаплашишни ёмон кўраман! Ҳаммаси бачкана, майда гап. Бир-бирини иғво қилишдан нарига ўтмайди. Сиз билан гаплашсам ҳузур қилиб, ўзимни анчагача енгил сезиб юраман. Бошқаларга қанчалик кўринмасам, шунчалик тинч юришади. Мен улар учун бахтсизлик ва фалокатнинг тирик тимсоли бўлиб қолганман. Бу эса менинг уларга бўлган нафратимни баттар оширади. Ҳаммасини ер билан яксон қилиб ташлагим келади.

Энам ётмоқчи бўлиб, ўринларига чўзилдилар. Юзларидан Суюнбойга бўлган нафрат яққол сезилиб турарди. Буни сезган Супрақулоқ гаврон таёғини қўлтиғига қистирганча совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Кўрпадан бошимни чиқариб орқасидан қараганимда, кўзимга ликопчадай келадиган иккита қўлогинга кўринди. Эшик ёпилганда енгил нафас олиб, беихтиёр хўрсиниб юбордим.

— Ҳа, келмай кетиқсиз кет! Бу кунингдан беш баттар бўл! Гапидан лаҳаднинг ҳиди келади-я!— дедилар энам ўзларича койиниб.

Мен нафасимни ичимга ютиб, миқ этмай ётардим. Саргузаштлари қанчалик қизиқ бўлмасин, энди ҳечам унинг уйимизга келишини истамасдим. Энам ҳам ундай қандай қилиб қутулишини билмасдилар. Энам ухлагунларига қадар пичирлаб келима қайтариб, тоат-ибодат қилиб ётдилар. Бу билан бугун эшитган жаминки гуноҳ гап-сўзларидан фориғ бўлмоқчи эдилар гўё...

Иккинчи боб

Эртаси кун уйимизда катта янгилик рўй берди. Қишлоқимиздан бир гуруҳ одамлар Мирзачўлга кўчиб кетадиган бўлишди. Дадам кўчиб кетадиганларга бош бўларканлар. Эшитиб, суюниб кетдим. Бирдан хаёлимдан: «У ерларга Суюнбой совуқ бора олмайди» деган фикр ўтди. Бу орада дадам чўлга бориб, ҳамқишлоқларимизга ажратилган жойни кўриб, ажойиб-ғаройиб гаплар топиб келдилар. Бу гаплар менга тинчлик бермасди. Қандай қилиб кўчиб келишимиз ва чўлда мени кутаётган воқеалар кечалари тушларимга кириб чиқарди. Кўчимиз ортилган машинанинг устига чиқиб олганимда кўтариб кетиш учун қизил алвондан байроқча ҳам қилиб қўйдим. Синглим Ойхон: «Менга ҳам», деб гингиллаган эди, унга ҳам ясаб бердим.

Энди эртаю кеч уйимизга сомон ортиб келган катта-кон кўкиш машинанинг келишини кутардим. Ундан ташқари уйимизга бир марта самосвал машина ҳам келган. У устидаги бугдойни тўкканида энам:

— Вой тавба-ей, ана худонинг қудрати! Юкнини ўзи туширади-я! — дегандилар ёқадарини ушлаб.

— Дада, машинани худо яратмайди-ку? Нега энам ундай дейдилар? — дея сўрадим дадамдан.

— Энанг ҳамма нарсани худо яратган, деб биладилар. Тагин машинани худо яратмаган экан, деб айтмагин, хафа бўладилар, — дедилар дадамнинггина.

Уйимизда энамдан бошқа ҳамма чўлга кўчиб кетишимиздан хурсанд эди. Бу хабардан сўнг энамнинг юзлари тундлашиб, кўзлари нурсизланиб қолди. Уйимизда эса сафар тайёргарлиги авжида эди. Дадамнинг айтншларинча, қишлоғимизда кўп ишлар мавсумий бўлиб, одамларнинг қимматли вақтлари бекорга ўтаётганмиш. Шунинг учун ҳам қишлоғимизда аризабоз ва шикоятчилар кўпайиб кетибди. Меҳнат бор жойда бундай бўлмагур ишлар камроқ бўларкан. Худди чўл каби тоғларда ҳам сув омборлари қурилиб, тоғ яйловларини ва лалми ерларни суғориш масаласи ҳал этилгунга қадар чўллар ўзлаштирилиб бўларкан. Сўнгра тоғ ёнбағирларига ҳужум бошланаркан.

— Мен чўлга боролмайман, болам! — дедилар дадамлар эрта кетамиз деган куни энамнинг кўзлари ёшланиб.

— Нега, энажон? Сизни ташлаб кетсак ким бизга бош-қош бўлади? Чўл ҳавосидан бир нафас олиб кўрсангиз ёмон бўлмас? — дедилар дадам ташвишга тушиб.

— Отанг раҳматлига: «Мени ҳам албатта сизнинг ёнингизга, Ойқор кўриниб турадиган жойга кўмишади», деб ваъда бергандим. Улигим чўлу биёбонларда қолиб кетсиними?! — дедилар энам йиғидан ўзларини тўхтата олмай.

— Нималарни ўйлаб юрибсиз-а, энажон! Худо хоҳ-

ласа, ҳали юз элликка кирасиз!— дедилар дадам бу гапдан ўзларини йўқотиб.

— Мени қолдириб кета қол, болам! Уй-жойларингга кўз-қулоқ бўлиб ўтираман! Тез-тез келиб турарсизлар! Ота жойингни қандай кимсасиз ташлаб кетасан! Агар кўнса, Донавойни қолдириб кетарсизлар, кўнмаса...

— Ҳеч хафа бўлманг! Сиз нима десангиз айтганингиз бўлади! Сизнинг маслаҳатингизсиз бир чўпни иккинчи жойга олиб қўймаймиз! — дедилар дадам энамга тасалли бериб.

— Болаларингнинг ҳузурини кўри! — дедилар энам алқаб.

Дадамнинг жавобларидан мен ҳам қониққан эдим. Аммо бу кутилмаган таклифдан дадам шошиб қолдилар. Шоша-пиша маслаҳатлашгани уйда бўхча тугаётган аямнинг олдиларига кириб кетдилар. Мен дадам билан энам орасида бўлиб ўтган гап-сўзларни орқа деразадан эшитиб турардим. Негадир шу пайтда энамга бирам раҳмим келиб кетдики, олдиларига югуриб бориб: «Энажон! Ўзимнинг меҳрибонгина энажоним! Ҳеч ҳам хафа бўлманг! Сизни ёлғиз қолдириб кетмаймиз! Мен албатта сиз билан бирга қоламан! Иккимиз боғларимизга қараймиз! Сиз менга ўзимизнинг қиримизга чиқиб, янги-янги эртақлар айтиб берасиз!» дегим келиб кетди.

Шу хаёллар билан турганимда Ойхон дадам чақираётганини айтиб келди. Қачон чўлга кўчиб кетганимиз, у ерларда нима ишлар қилишимиз тўғрисида савол беравериб дадамнинг бошларини қотириб юрганым, чўлга бориш иштиёқида кечалари миғжа қоқмай чиққаным учун дадам энамнинг гапларини қандай қилиб менга айтишларини билмай турардилар. «Майли, энам билан қишлоқда қоламан», демоқчи бўлдим-у, гапларига қулоқ солиб турганлигимдан хижолат бўлмаснилар, деб индамадим.

— Донавойжоннинг эси кўп. Сиз бирор нима дега-

нингизда йўқ деган жойи борми?— дедилар аям дадамнинг гап очишларига имконият яратгандай.

— Ахир, ўнга кирдинг — сонга кирдинг, дейишадил! Донавойимизнинг ҳам эси кириб, борди-келдини тушунадиган бўлиб қолди-да! — дедилар дадам менинг қишлоқда қолишга гап-сўзсиз кўнишимни астойдил истаётганликларини яширолмай.

— Энанг: «Мен қишлоқда қоламан. Донавойжон ҳам мен билан қолсин», деяптилар, — деди аям дадамнинг оғзидан гапини олиб.

— Майли, қолсам қолавераман, — дедим.

Улар ишни бунчалик осон битганидан суюнишиб, бир-бирларига гал бермай мени мақтаб, ваъдалар бера кетишди.

— Уқиш бошлангунга қадар тура тур, сўнг яна ўйлашиб кўрамиз. Балки унга қадар бизсиз зерикиб, энангнинг ҳам чўлга кетгиси келиб қолар, — дедилар мени ташлаб кетаётганларидан дадамнинг кўнгиллари хижил бўлиб.

— Сенсиз мен нима қиламан? Укаларингга энди ким қарайди?— дедилар аям қилгуликни қилиб туриб.

Мен ҳеч нима демадим. Қишлоқда қолишга рози бўлганимни эшитган энамнинг кўзлари ёшланиб кетди. Шунда негадир менинг ҳам йиғлагим келиб кетди. Ҳа, энам иккимиз бир-биримизни ҳаддан ташқари яхши кўрардик. Дадамнинг айтишларича, энам умрлари бино бўлиб бировга бирор оғиз ножўя гап айтмаган эканлар. Мен ёки укаларимдан бирортаси гуноҳ иш қилса ҳам: «Ҳаҳ, илоҳим уйингга буғдой тўлсин», дея койийдилар.

— Эна, нега сиз аямга ўхшаб ҳеч кимни койимайсиз?— сўрадим бир кун энамдан.

— Ҳе-ей, болам-эй! Нима қиламан гуноҳимни кўпайтириб? Ақлим киргунга қадар қилган гуноҳларим ҳам етар. Одамнинг икки елкасида икки фаришта ўтиради. Ўнг томондаги фаришта инсоннинг умр бўйи қилган савоб ишларини, чап томондаги фаришта эса гуноҳларини

ёзиб боради. Дунёда энг ёмон гуноҳ — одамнинг одамга озор бериши. Дунё бино бўлганда худо инсонларни туғиладиган-у, ўлмайдиган қилиб яратган экан! Инсонни ер юзидаги барча ишларга бош-қош бўлиб, тинч-тотув яшайди, деб ўйлаган экан-да. Аммо худо ҳам янглишибди. Инсонлар кўпайиб ер юзини қоплагач, бир-бирини ифво қилиб, ўлдира бошлабди. Олло-таолонинг бошқа жонивор ва ўсимликларига ҳам озор бера бошлабди. Худо бундай қараб турса, одамлар бутун ер юзига ўт кўядиган. Шундан кейин у одамларни маълум ёш ва ризқ-рўз билан яратадиган бўлибди. Ҳозир одамлар борган сари ўзбошимча, бепарво ва тўқликка шўхлик қиладиган бўлиб боришяпти. Инсоннинг бошига етадиган нарса бепарволик экан. Инсон инсонни бошига кўтармаса, бу дунё барбод бўлади! — дедилар энам урчуқларининг бир маромда айланишига узоқ тикиларканлар.

Энамнинг айтишларича, ёлғон гапирган одамдан ҳамма нарсани кутиш мумкин экан. Шунинг учун ҳам мен ҳеч ёлғон гапирмайман. Агар киши бирорта ёлғон гап гапирса ёки бировни ҳақорат қилса ҳам чап елкасидаги фаришта гуноҳини ёзиб қўйarkan. Мабодо киши тасодифан гуноҳ иш қилиб қўйса ҳам дарҳол уни оқлаш учун савоб иш қилиши керак экан. Қилинган савоб гуноҳини қопласа, фаришта гуноҳни ўчираarkan. Лекин одам қандай яшамасин, оддий туғилиб оддий ўларкан.

У куни болалар билан Заргул момонинг ҳандалакзорига ўғирликка тушдик. Мен бундай ишларга сира қўшилмасдим. Болаларни йўқ ердаги номаъқулчиликларга бошлаб юрадиган миқтигина Ражаб калта қўймади. «Бу ҳеч ўғирликка кирмайди. Заргул момодан ҳандалак сўрасак ҳам беради. Аммо ўғирлаб еган ширин бўлади. Тоғу тошларда юрган қароқчилар каби ҳандалак ўғирлашнинг ҳам гашти бор-да. Сен Заргул момо билан чайласида гаплашиб ўтирсанг бас. Ўзи ким билан гаплашишини билмай, зеркиб ўтиргандир», — деди қисгаб. Истар-истамас рози бўлдим.

Шувоқзорга туташ ҳандалакзорга яқинлашишим билан димоғимга шувоқнинг аққимтил ҳидидан сўнг ҳандалакнинг ёқимли, таъни яйратиб юборадиган ҳиди урилди. Ҳандалакзорнинг кун ботиш томонидаги қурган шох-шаббалар устига ташланган янтоғи сарғайиб кетган чайлада уззукун урчуқ йигирадиган Заргул момо ўзича гинғиллаб хирғойи қиларди. Чайлага яқинлашгач, бир зум тўхтаб, ашулаларига қулоқ солиб турдим:

Шафтоли шохи ларзон,
Йигит қиммат, қиз арзон.
Қизингни қиммат сотсанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

Заргул момо ашулани шу қадар таъсирчан қилиб айтардики, нега келганлигимни унутиб, жойимда туриб қолдим. Анчадан сўнг келаётганимни билдириш учун йўталган киши бўлиб, чайлага яқинлашдим.

— Ким у-у-у? — деди Заргул момо чайлада туриб.

— До... До... Донавойман! — дедим тутилиб.

— Ҳа, Донавоймисан? Ке! Энанг яхши юрибдими? Ҳар замонда айланиб келиб турарди, кўринмай қолди? — деди Заргул момо ўзи ўтирган пўстак ярғоғининг четини кўрсатиб. — Утир, болам. Она-бола зерикмай ўтириб-сизларми? Сени ҳам энанг билан бирга қолдириб кетишибди-да. Нимаям қиласан ўша қақраган чўлда. Айтишларича, тўқайлар тўла чиябўри эмиш, кечаси билан увиллаб уйқу бермасмиш. Одамларнинг ўпкасини қўлтиқлаб чўлга жўнаётганини кўриб ҳайрон қоласан киши. Худди чўлда бир нарса пишириб қўйгандай. Чўлнинг пашшаси жонига теккач, ҳаммаси қайтиб келади ҳали.

Заргул момонинг гапларига қўшилмасам-да, пўстакнинг четидан чиқиб турган жунларнинг ўйнаб, индамай ўтиравердим.

— Отанглр кўчиб кетгандан бери Супрақулоқ уй-

дарингга кўпроқ келадиган бўлиб қолгандир? — сўради Заргул момо савалган жун ўрамини йигираётган урчиқ ипига уларкан.

— Келгани йўқ! — дедим ердан кўзимни узмай.

— Энангга айт, уни кўпам уйларингга йўлатавермасин! У дариган жойдан қут-барака кўтарилади!

— Ҳозир келмай қолган, — дедим ёлгондан.

— Боридан йўғи маъқул ўшанинг. Қорасини кўрсам этим жунжикади. Ҳеч кимнинг кўзига тикилиб қаролмайди. Кўзингга тикилиб қаролмайдиган одамдан тирик умри яхшилик чиқмайди.

Мен Заргул момога Суюнбойни ҳаддан ташқари ёмон кўришимни айтай дедим-у, оғзи бўш Заргул момо уни кўрганда: «Кўй, Суюнбойжон, Шаҳзода момониникига кўпам бораверма! Улар сени ёқтиришмайди», деб гуллаб қўйнишидан чўчидим. Дарвоқе, Заргул момонинг ким билан гаплашса ўшани мақтаб, кетгандан сўнг иккинчи одамга ёмонлаб тураверадиган одати бор. Шунинг учун дамимни ичимга ютиб ўтиравердим.

Дарҳақиқат, Заргул момо айтгандек, дадамлар чўлга кўчиб кетганларининг иккинчи куни гаврон таёғини қўлтиғига қисганча Суюнбой кириб келган эди. Умримда биринчи марта уни мамшун тиржайган ҳолда кўрдим. Унинг келаётганини кўриб, энамдан узоқлашдим. Энам эса дадамлар чўлга жўпайдиган куни тўй қилганимизда сўйилган қўйнинг терисини ошлаш билан овора эдилар.

— Ҳа, кел, Суюнбой, — дедилар энам одатдагидай унинг юзига қарамай совуққина.

— Кетишибди-да, — деди у бу воқеадан хурсанд бўлгандай ёқимсиз иршайиб.

— Ҳа, кетишди. Нима, одамлар кетиб, сен яйраб қолдингми? — дедилар энам бир оз баланд овозда аччиқ билан.

— Кўпчилик кетиб, қишлоқ қам тинчиб қолибди. Бир-бирининг устидан ёза-ёз қилиб, охири ҳаммаси тинчиди. Баттар бўлишсин.

— Ҳа! Сен одам ёввойиннинг кунни туғиб қолди! Мурод-мақсадинга етдинг! Улар ўз виждонлари билан чўлларни обод қилишга кетишди.

— Яширмайман. Рост. Қани энди, қолган-қутгани ҳам кўчиб кетса эди! — деди у. — Аммо, мен сизга айтсам, улар ҳеч ҳам ўз истаги билан кўчиб кетишгани йўқ. Давлат мажбуран кўчирма қилди-ку. Уша бир-бирининг устидан ёзиб юрганларнинг беш-олтитаси қишлоқ аҳли номидан: «Бутун қишлоғимиз билан чўлга бориб ишлаймиз», деб ёзиб юборибди. Шунинг касрига мана энди бутун қишлоқ кўчини кўтариб, оворая сарсон.

— Бекор айтибсан! Бу сенга ўхшаганларнинг топган гапи! Қишлоқда фақат қари-қартанглар қолди. Ҳадемай булар ҳам чин дунёга кетишади. Сўнгра бойўғлидай сўппайиб бир ўзинг қоласан. Билсанг, одамлар ичида ўлиш ҳам бир давлат. Акс ҳолда тобутингни кўтаришга одам топилмай, тўғри келган чуқурга тиқиб ташлашади.

— Худди мен ўлишдан қўрқадигандай гапирасиз-а! Биламан, мен енгилган куним ўламан. Аслида ўлишни истаган ёки ўламан деган одам ўлмайди. Ҳеч ким ўлишни хаёлига келтирмаган одам ўлади.

Энам индамадилар. Супрақулоқ этгининг қўнжидан халачўпини олиб, учини ўткирлаб ўтираверди. Энам узоқ вақт гапирмай, ўз ишлари билан овора бўлганларидан сўнг Суюнбой кетишга ҳозирланди. У энам қанчалик койимасинлар, индамасди. Энамдан бошқа ҳеч ким унга қаттиқ гапиролмасди. Энам ҳам унинг гапларидан унчалик хафа бўлмасдилар.

— Хўп, амма, мен кетдим. Вақтим бўлса, яна айланиб келарман, — деди у худди унга бировнинг кўзи учиб тургандай.

— Яхши бор, болаларингни сўраб қўй. Ҳай, Суюнбой, айтгандек, эшитдим, ўтган якшанбада хотинингни урибсан, кўчага додлаб чиқибди. Иягинга ота соқоли битиб, қачонгача хотинингни урасан?! Ахир раҳминг келсин ўша

бечорага. Сенга тегиб, нима кўрди, шўрлик? Ҳеч ким сенга қизини бермай, одамгарчиликдан чиқариб ташлаганда бетимнинг суви беш томиб, ўша етимчанинг тоғасини кўндирганман. Энди инсоф қил. Ёшлигида урганларинг ҳам етар. Ноҳақ ураверсанг охири қўлинг куяди, бола. Одамлардан кўрқмасанг ҳам, худодан кўрқ. Агар қаттиқроқ урганинга худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса, болаларингни ким боқади? Улар қўй эмаски, сурувга қўшиб боқиб юрсанг. Уғри бўл, фар бўл, эви билан бўл. Энди ёшлигинг қолмади. Эрта-индин қизингни куёвга берсанг, неварали бўласан. Энди бу қилиқларингни ташламасанг, одамлар оғзи қолиб, бошқа ери билан кулади.

У: «Хўп», дегандек бошини ирғаб, гавронини қўлтиғига қисганча говдан чиқиб кетди. Мен бир оз енгил нафас олгандай бўлдим....

Заргул момонинг гапларини тинглаб ўтириб, шулар хаёлимдан кечди. Ростдан ҳам энди у бизникига кўпроқ келарди.

— Гап билан бўлиб, сенга ҳандалак сўйиб бериш ҳам ёдимдан кўтарилибди,— деди Заргул момо урчуғини ерга қўйиб, ўрнидан тураркан.

— Раҳмат, момо, емайман. Энам: «Заргул момонинг аҳволидан бир хабар олиб кел, тинч ўтирибдимикан», дегандилар. Шунга келувдим,— дедим ёлгон гапирганимдан қулоғимгача қизариб.

— Энангни худо сўрасин. Тўхтаб тур, бўлмаса, иккита ҳандалак узиб берай. Биттаси ўзингга, биттаси энангга. Бу йил ҳандалагимиз яхши бўлди, бутун қишлоққа етади.

Заргул момо чирсиллаб пишган иккита ҳандалакни узиб, икки қўлтиғимга қистириб қўйди. Мен ўзимдан нафратланиб, мени Заргул момони чалғитишга юбориб, ўзи ҳандалак ўғирлаган Ражаб калтани сўкиб борардим. Ёмон ниятда келган мендек пблис одамга бечора

Заргул момо иккита ҳандалак ҳам берди-я! Кошки мен шу иккита ҳандалакка арзисам!

Келишилган жойга етиб борганимда болалар тўп бўлишиб, ҳандалак ейишарди. Улар ўғирлаб чиққан ҳандалаклардан беш-олтита чамаси қолган эди.

— Эҳ-ҳе-е! Яшасин ҳақиқий доно бола Донаво-ой! Бир йўла ўз ҳақини ҳам олиб чиқибди! Ҳандалакларни бемалол тушираверинглар-а-р!— деди Ражаб ҳандалак пўчоғини ҳафсала билан кемираркан, иккинчи қўлидаги ҳандалакни ёрмоқчи бўлиб.

— Тўхта, Ражаб! Ҳандалакни ёрмай тур! Ҷурнига ма-на, ўзимникини бераман! — дедим баланд овозда.

Болалар ҳайрон бўлиб менга тикилиб қолишди.

— Биз нотўғри иш қилдик,— дедим титроқ овозда. — Ҳаммамиз кўра-била туриб, гуноҳ қилдик. Энди ҳаммамиз дўзахи бўламиз. Қолган ҳандалакларни Заргул момога қайтариб бериб, кечирим сўраш керак. Шунда ҳам гуноҳимиз ювилмайди. Ҳаммамиз биттадан гуноҳимизни қоплайдиган савоб иш қилишимиз керак! — дедим ўкинчли овозда.

Бу гапни шу қадар таъсирланиб ва эътиқод билан айтдимки, болалар бир зум ҳайратдан қотиб қолишди. Фақат безбет Ражабгина пишиллаб ҳандалак ерди.

— Сенга айтяпман, очофат! — дедим қўлидаги ҳандалак пўчоғини уриб юбориб.

У менга ҳамла қилмоқчи бўлиб, жаҳл билан ўрнидан турди. Бироқ болалардан бирортаси ҳам унинг тарафини олмаслигини сезган, яна жойига ўтирди. Лекин аламини қолган ҳандалаклардан олди... Биз тўпланишиб, Ражабни урмоқчи ҳам бўлдик. Аммо у ҳамма айбни бизга тўнкаб, сиримизни очиб қўйишидан чўчиб индамадик. Заргул момонинг энамга деб берган ҳандалакларини қўлтиқлаганимча уйга келдим. Бугунги гуноҳимни ювиш учун қандай савоб иш қилиш ҳақида ўйлардим. Ҳандалак олиб келганимдан энам суюниб кетдилар. Қоса қилиб, нон тўғраб едилар. Сўнг урчуқ йиғиришга кириш-

дилар. Мен эса гоҳ кўзим илиниб, гоҳ уйғониб ёнларида думалаб ётдим. Шу пайт хаёлимга келган: фикрдан сакраб ўрнидан туриб кетдим:

— Вэй-ей! Қўрқитиб юбординг-а! Худди ён қувгандай иш қиласан-а, болам! — дедилар энам ёқаларига туфуриб:

Ноўрин ҳаракат қилган эдим. Дарвоқе, бу ишни энамга билдирмай қилишим керак эди. Энам урчуқ йигиришдан чарчаб, садақайрағочнинг соясига чўзилганларида оёқ учида уйга кириб, дадамнинг бир-икки кийилган янги этикларини олиб чиқдим. Этикни қўлтигимга қисганимча ҳеч кими йўқ. Ербек бобоникига қараб кетдим. Аҳён-аҳёнда энам қишлоғимиздаги Ербек бобога ўхшаган «қўли иалта» одамларга мендан бирор кийим ёки егулик нарса бериб юборардилар. Айниқса қурбон ҳайит ва рўза ҳайитларида доимо шундай қилардилар.

— Энам бериб юбордилар, кияркансиз! — дедим этикни Ербек бобога тутиб.

От, эшак, хуллас, дуч келган ҳайвонларга нўхта тикиб, эгар-жабдуқларга тери қоплаб зўрға тирикчилик қиладиган Ербек бобо суюниб кетди. Болалар каби қувониб, ўша заҳотиёқ этикни кийиб кўрди. Улчагандай тўғри келди! Менга қандай миннатдорчилик билдиришини билмай бир зум ўзини йўқотиб қўйди. Кўзи беихтиёр намланганини ҳам пайқадим. Менинг ҳам кўнглим бўшашиб кетди:

— Чоринг йиртилиб, тоққа — ўтинга боролмай турган эдим. Ҳозир бир-икки эшак қуриган шож олиб келмасам тоғларга қор тушгандан сўнг Ойқорга боришга қани менда мадор! — деди Ербек бобо кўзи ёшланганини менга билдирмаслик учун тоғ томон ўгирилиб. Сўнг инқиллаганча уйга кириб, тўйларда дастурхондан дастурхонга ўтавериб бир оз кирланган бир сиқим парварда олиб чиқди. Қўллари қайтмасин деб парвардани олдим-да, изимга қайтдим. Шу билан бугунги гуноҳимни ювгандай эдим;

...Энди мени ҳаммадан кўп ўйлантирадиган нарса Суюнбой Супрақулоқнинг яна уйимизга келиши эди. Уни эсладим дегунча аъзойи баданим жунжикиб кетарди. Гоҳида: «Нега у уйимизга келса индамайдилар?» деб энамдан норози ҳам бўлардим. Қишлоғимизда эса одамлар камайиб, кечалари кўчаларда ҳеч ким юрмайдиган бўлиб қолган эди. Кеч кириши билан қолган-қутган болалар уй-уйларига кириб кетишар, бутун қишлоқни Каттасойнинг шарқираши ўз оғушига оларди. Мен ҳам кечки ўйинимизни чала-чулпа тугаллаб худди орақамдан Супрақулоқ етиб келадигандек уйга шошилардим. Бир оз кечиккудай бўлсам энам қирга чиқиб, мени кутиб турардилар. Лекин энди энам иккаламиз Суюнбой ҳақида деярли гаплашмасдик. Энам у ҳақда сира оғиз очмасдилар. Мен эса у ҳақда гапириш нари турсин, эсласам кўрқиб кетардим. Кўз олдимда у ноҳақ ўлдирган одамлар ва айиқлар гавдаланаверарди...

Учинчи боб

Уқувчилари озайиб қолган мактабимизда энди ўқиш бошланган эди. Доимо шов-шув гап тарқатиб юрадиган Ражаб нохуш хабар топиб келди: Гаффор овчи кийик отаман, деб чўққидан учиб кетибди... Одамлар икки кундан сўнг Учқўл чўққисининг этагидан ўлигини топишибди...

Шу куни мактабдан нохуш кайфият билан қайтдим. Энам Гаффор овчиникига жанозага бориб келдилар. Тушдан кейин энам иккаламиз ўрими кечикиб, донлаб кетган бедани ўришга киришдик. Қош қорайиши билан энам овқатга уннадилар. Мен подадан эчкиларни айририб келишга кетдим.

Ойқорнинг икки-уч жойида гулхан милтираб, гоғ тимқора тусга кирган, хира чироқ ёруғида энам урчуқ йигирар, мен эса дарс тайёрлаб ўтирардим. Шу пайт бе-

хосдан говнинг ёгочлари шарақлаб кетди. Иккимиз ҳам чўчиб тушдик.

— Кимса-ан? — дедилар энам қўрқув аралаш баланд овозда.

— Ме-ен, Суюнбойман! — деган товуш келди гов томондан.

— Овоз бериб келмайсанми? Арвоҳга ўхшаб бемаҳалда юрганинг-юрган! — деб койиган бўлдилар энам.

Чироққа яқинлашганда унинг супрадек катта-катта қулоқлари, япалоқ бурни ва ёрилган қалин лаблари кўзга ташланди. Худди елкадан биров совуқ сув қўйиб юборгандек бўлди. Қўрққанимни билдирмаслик учун яна китобга тикилдим. Қанча уримайин, ўқиётган жойимни тополмадим. Назаримда ҳарфлар Суюнбой ва Гаффор овчи шаклига кириб кўз олдимдан ғизиллаб ўтаётгандек эди. Китобни ёпиб қўйиб, энам билан Суюнбойнинг гапларига қулоқ солишдан бошқа иложим қолмаган эди.

— Дастлаб унчалик билинмаган экан, ростдан ҳам қишлоқ бўшаб қолибди, — деди у сўрининг четига ўтирар экан. — Худди уруш пайтларини эслатади.

— Сен ҳам одамга ўхшаб илиқроқ гаплардан гапирсанг-чи, Суюнбой! Одам деганининг гапи бунча совуқ бўлмайди! — дедилар энам ундан астойдил хафа бўлиб.

— Э-э, амма, қани энди шундай илиқ гапларни билсам. Одам боласи менга мана шундай дегин, дея ўргатмади. Ўзим ҳам доимо одамлардан олис юрдим. Мактабга бориш у ёқда турсин, китоб бетини кўрмай ўтиб кетдик. Биздан нима гап чиқарди, — деди у ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлиб.

— Эски замонда ҳеч ким ўқимаган. Шунда ҳам ҳаманинг эс-ҳуши жойида бўлган. Ҳеч ким жинни бўлиб кетмаган. Билсанг, ота-онанинг ўлими, бошингга тушган катта-кичик ташвишлар, одамларни борди-келдисининг ўзи ҳам мактаб. Сен эса аслидан бўлмайдиган эдинг.

— Шундай экан, нима қиласиз менга насихат бериб?

Қандай туғилган бўлсам, шундай ўламан. Мени ҳеч ким ўйламайди. Мен ҳам ҳеч кимнинг ташвишини чекмайман. Ота-онам ҳам мендан ризо бўлиб ўлмаган. Болаларим ҳам мени бошига кўтариб, қабримга мрамартош қўйишмайди. Мени фақат бир нарса ўйлантиряпти. Сизнинг ўша гапингиздан сўнг шу ҳақда ўйлаб қолдим. Одамлардай, тинчгина, ўз ажалим билан ўлсам, дейман.

— Ҳа, баракалла! Сендан ҳам тузук-қуруқ гап чиқаркан-ку! Шундай экан, болаларингга, муштипар хатинингга озор берма! Сени кўмадиган ўшалар!

— Менинг одатимни биласиз-ку, амма. Менга гапиршмаса, ғашимга тегшмаса ҳеч ким билан ишим йўқ. Ҳадеб кўзимга кўринаверган одамни ҳам ёмон кўраман. Нима қилай, одат экан.

— Одатинг қуриб кетсин. Одат экан, деб болангин, хотинингни тутиб олиб ураверсанг, кўмиш нари турсин, ҳаммаси бир бўлиб сени ўлдиради-қўйишади.

— Сиз ҳам қизиқ одам экансиз. Мени қўрқитмоқчи бўляпсизми? Гаффор овчига ўхшаб, чўққидан учибми, бошқа бўлибми ўлсам керак. Чунки мен нима номаъқулчилик қилсам тоғларда қилганман. Бутун тоғ, ўсимликлар ва мавжудот мендан озор чеккан. Улар қачондир мендан қасос олишса керак. Гаффор овчининг ҳам тоғда отмаган жонивори қолмаган эди. Айтишларича, ўнг биқинини алланима еб кетибди.

— Куни битган экан бечоранинг, бугун кўмишди, — дедилар энам урчуқ йигиришдан тўхтамай.

— Тоғдан тушаётиб қабристонга бораётган одамларга дуч келдим. Сўнг ноилж қабристонгача бордим. Энг ёмони, амма, уни оёғи букилганча кўмишди. Жасади тоғда бир неча кун қолиб кетгандан сўнг нима бўларди.

— Жағи, оёқ-қўли боғланмагандан сўнг шундай бўлади. Синдирсанг ҳам ўз ҳолига келмайди...

— Ёмон бўлди. Энди қишлоғимиздан кўп одам ўлади. Оёғи букилган ҳолда кўмилган киши ордидан одамларни чақираверар экан.

— Чакки иш бўлибди. Ростдан ҳам оёғи букилган-миди? Уз кўзинг билан кўрдингми?— деб жиддий сўрадилар энам урчуқ йигиришдан тўхтаб.

— Шундай қоронғи кечада сизни алдайманми? Тобутда тиззаси ва оёғининг учи дўплайиб бораётганини ҳамма кўрди. Кўп одамлар шунинг учун ҳам қабристонга етмасдан қайтди. Беш-олтита қариндошигина тобутни кўтариб кетди. Мен Отажон бобонинг уйи олдидан қайтдим. Дўстмурод бобонинг айтишича, кимга унинг қабрининг тупроғи тегса, шуни тез ёнига чақирар экан.

— Эй, худо-ей, ўзинг сақлагин-да! Бахт ҳам, яхшилик ҳам одамлар билан экан! Ҳамма кўчиб кетиб, қишлоғимиздан ҳайр-барака кўтарилди.

— Қизиқ, у биринчи бўлиб кимни ёнига чақирар экан-а?

— Нафасингни иссиқ қилсанг-чи! Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди. Худодан астойдил ризқ-рўз сўраган одам қиёматдан ҳам омон чиқади.

— Қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади-ю, лекин синдириб бўлса ҳам унинг оёғини тўғрилаб кўмиш керак эди, — деди Суюнбой юзи тундлашиб.

— Тўғри айтасан, шундай қилиш керак эди. Бўлмаса, қишлоғимизда катта жанжал бўлади. Қариндоши ўлган одамлар Гаффорнинг уруғларига тармашади.

— Ҳалиям кеч эмас, жасад айнимасдан очиб, оёғини тўғрилаб кўмиш керак.

— Ким қилади дейсан бу ишни? Тоғдек юрак керак бунга.

— Бектўра гўрков билан Сувоп мурдашўйга юз сўмдан беришсин, ўнта гўрни деса ҳам очиб беришади.

— Ўзлари билади-да, ҳозир бировга ақл ўргатсанг ҳам балога қолиб кетасан. «Шу айтувди», деб ёқангдан тутиб олади.

— Унинг касофати бутун қишлоққа урмасдан оқсоқоллар Гаффорнинг қариндош-уруғларига айтишлари керак.

Энам индамадилар. Мен ҳам тахтадек қотиб, уларнинг гапларига қулоқ солиб ўтирардим. Энам менинг қўрқувдан рангим оқарганлигини сездилар шекилли, Суюнбойни жўнатиш тараддудига тушдилар.

— Вақт ҳам алламаҳал бўлди. Сен ҳам уйингга бор энди, Суюнбой, — дедилар энам дастурхонни йиғишти-
рарканлар.

Суюнбой гап-сўзсиз оғир қўзғалиб ўрнидан турди-да, ровга қараб юрди.

— Оти ўчсин-эй шуни! Одам бўлиб илиқ гап топиб келган куни бўлмади жувонмаргнинг! Илоҳим гапинг оғзингдан чиқиб ёқанга тармашсин!

Ўрнимга чўзилганимда ҳам энам алланималар деб сўри атрофида ўралишиб юрардилар. Ётишга ётдим-у, лекин ҳеч уйқум келмасди. Кўзимни юмишим билан қаршимда чайқалиб бораётган тобут ва унинг орқасидан ўғринча писиб кетаётган Суюнбой гавдаланаверарди. Энам ўриларига чўзилгач, ачом-ачом қилиб ётдик.

— Эна, энди Суюнбой уйимизга келмасин! — дедим анчадан сўнг осмонга, бир-бири билан рақобатлашиб чарақлаётган юлдузларга энтикиб тикиларканман.

— Нега, болам? — дедилар энам менинг кутилмаган саволимдан ажабланиб.

— Унинг ёмон одам эканлигини ўзингиз ҳам биласиз-ку! Биласиз-у, индамайсиз! У ҳеч кимни, ҳатто сизниям яхши кўрмайди. Заргул момо: «У йўлаган жойдан қут-барака кўтарилади», дедилар, — дедим Суюнбойга бўлган нафратим жунбушга келиб.

— Заргул момонг тўғри айтган! Ўзи Суюнбой бечораям ўлим талвасасига тушиб қолибди, узоққа бормаса керак... Қўй, майли, куни битаётганда уйимиздан ҳайдамайлик... Агар у келганда биз билан ўтирнинг келмаса ўйнагани Норқулларникига чиқсанг ҳам майли.

— Нега... Сиз қаердан биласиз, эна? — дедим нафасим ичимга тушиб.

— Айримлар ўлими яқинлашса шундай талвасага

тушиб қолади... Унинг ҳам юзидан ажал шамоли эсиб турибди...

— Суюнбой энди ўладими?

— Ажаб эмас! Тавба қилдим-эй! Эй худо, худованди карим, осий бандагини ўзинг кечиргин! Меҳр-оқибат кўтарилиб боряпти! Бандаларингга ўзинг инсоф ато қил!

Шу кундан бошлаб энам ҳам кўзимга афсонавий ва қўрқинчли кўрина бошладилар. Урнимдан турганимда энам эчки соғардилар. Шу кеча қандай кўзим илинганини билмайман. Бет-қўлимни ювиб, эчкиларни подага қўшиб келдим. Энди Суюнбой кўз олдимда жонсиз қиёфада гавдаланарди.

Энам билан бўлиб ўтган гапдан сўнг у яна икки марта уйимизга келди. Болалар билан Уртақирда тун оққунга қадар ўйнаб кечроқ уйга қайтганимда, у ғовдан чиқиб кетаётган экан.

— Ҳм-м-м,— деди у менга аллақандай совуқ табасум билан.

Унинг юзи на кулганга, на йиғлаганга ўхшарди. Унга қандай жавоб беришимни билмай, ғовнинг оғзида серрайиб туриб қолдим. У эса менга қайтиб қарамай, қирга чиқиб кетди. Шу кунлари қишлоқда: «Ғаффор овчининг қабрини очишармиш», деган гап юрарди. Ҳовлига кирмасимданоқ энамнинг койинаётганларини эшитдим. У киши куйиб-пишиб Суюнбойни қарғардилар:

— Ўлган биров, кўмган биров, сенга нима! Келиб менга нуқул: «Ғаффор овчининг қабрини очдириш керак», дейди. Нима, мен худомидим, одамларга: «Ғаффор овчининг қабрини очинглар», деб буюрсам. Э-э, ўша Ғаффор овчи ёнига чақирсин сени!..

Энамнинг жиғибийрони чиқиб тургани учун ҳеч қандай гап қўшмадим. Секингина бориб, садақайрағоч остидаги сўрига чўзилдим. Энам Суюнбойни жўнатиш билан овора бўлиб, эчкиларни соғолмаган эканлар, улоқларни ушлашиб турдим. Энам эчкиларни соғиб бўлганларидан сўнг улоқларни онасини эмишга қўйиб юбордим-да, яна

сўрига чўзилдим. Осмоннинг ҳар ер, ҳар ерида милтил-
лаб юлдузлар кўринди... Негадир юрагим орзиқиб кетди.
Бирдан кўз олдимда чети уфққа туташ бепоён чўл, оп-
шоқ пахтазорлар ва унда сузиб юрган кўм-кўк пахта
териш машиналари, сўнг аям, дадам ва укаларим пайдо
бўлди. Бу манзара ҳеч нарсага тенглаб бўлмайдиган
даражада гўзал ва бетакрор эди. Соғинчдан кўнглим
бўшашиб, беихтиёр кўзим ёшланди. Энамни қанчалик
яхши кўрмай, бари бир тезроқ чўлга кетгим келар-
ди. Дадам тезда келаман дегандилар. Дараклари бўл-
мапти.

... Кейинги пайтда энам тез-тез чўлни мақтайдиган
бўлиб қолдилар. Одам чўлга бориб тўйиб-тўйиб ишласа,
соғлом ва бақувват бўларкан. Қишлоғимизнинг ҳамма
иеҳнатсевар, юрагида ўти бор одамлари чўлга кетиб, бу
ерда Суюнбойга ўхшаган нуқул дордан қочганлар қол-
ган эмиш...

Шундан кейин у уйимизга яна бир марта келди. Энам
ажкаламиз ўриб қурилган бедани ялпиздан боғлиқ қи-
либ боғлаётган эдик. У мен томонга қайрилиб қарамади
ҳам. Мен ҳам ишдан бош кўтармадим. Энамнинг айтиш-
ларича, унинг кўзи одамни чақар эмиш. Қизиқ, кўз ҳам
одамни чақадими?..

У энам билан нималарни гаплашганини билмайман.
Одатдагидек узоқ ўтирмади. Гавронини қўлтиғига қис-
ганча ҳовлининг ўртасида узоқ тик туриб қолди. Эчки-
ларнинг елинхалтасини ечаётган энам унга ёлвориб
алланималарни уқтирардилар. Ғовдан чиқаётганида кўз
ёшларини артаётганини пайқадим. Шунда негадир унга
раҳмим келиб кетди. Негалигини ўзим ҳам билмайман.
Кейинчалик бу ҳис — унинг тўлақонли одам эмаслигига
ачиниш ҳисси эканлигини пайқадим.

... Бу хабарни совуққина қабул қилдим. Суюнбой-
нинг юз-кўзлари ўзига ўхшаш япалоқ, қулоқлари катта-
катта ўғли йиғлаганча ғовдан кирганидаёқ ҳамма нар-
сага тушунган эдим... Отасини Жийдалининг даштида

бирова ўлдириб кетибди. Жарбулоқлик ўтинчилар келиб айтишибди. Бу хабардан энам шошиб қолдилар.

— Ҳаҳ, бечора-ей, ҳаҳ, бечора-ей! Охири жувонмарг кетди-да! Шаҳид кетди-я, шаҳид!— дер эдилар катта дока рўмолларини ўрарканлар.

Кейин мени қўшнимиз Баҳром бобога юбордилар. Бу хабарни эшитиб, Баҳром бобоникига келган иккита меҳмон ҳам бизникига чиқди. Энам Баҳром бобога алланималарни тайинлаб, Суюнбойнинг ўғли билан уларникисиз қараб кетдилар.

— Уйдан ҳеч қаёққа жилмай ўтира тур!— дедилар говдан чиқаётиб менга.

Бош ирғаб, «хўп», ишорасини қилдим. Баҳром бобо меҳмонлари билан қишлоқдан яна иккита одамни олиб, Жийдали даштига қараб кетишди. Оёғим тортмаса-да, уларнинг орқасидан эргашдим. Менга Баҳром бобонинг шўх, текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган қорамғиз ва чайир ўғли Норқул ҳам қўшилди. Одамлар тўпини қоралаб, тоққа қараб кетавердик.

Жийдали даштининг ғаллазорга туташ ерида сурув яйловда эмас, ғаллазорда ёйилиб юрарди. Таёғини ўнг қўлтигига қисиб, эшак минган чўпон сурувни атайлаб ғаллазорда ҳайдаб боқарди.

— Кимнинг суруви экан-а? Нега яйлов қолиб, ғаллазорда боқиб юрибди?— деди Норқул синчковлик билан сурувни кузатаркан. — Яқин атрофда бошқа отар кўринмайди. Суюнбойнинг суруви қасрда экан? — қўшиб қўйди анчадан сўнг.

— Уша сурув Суюнбойники!— дедим кўнглим сезиб.

У менга бир қараб қўйдн-ю, индамади. Сурувга яқинлашган одамлар даҳшатдан қотиб қолишди: эшак минган киши Суюнбой эди. Сурувга ўрганиб қолган эшак қўйларни қоралаб ўтлаб юрар, унинг устинга ўтқазилиб қўлтигига таёғи қистириб қўйилган Суюнбойнинг оғзи карракдек очилганча қотиб қолган эди... Оёқлари

болдиридан бир-бирига боғланган бўлиб, у шу ҳолатда бир неча кундан бери юргани билиниб турарди.

Норқул иккаламиз бўлиқ ўтлар орасига писиб олиб, воқеани гап-сўзсиз кузатардик. Одамлар бир зум нима қилишни билмай ҳангу манг бўлиб қолишди.

— Эрта кунни кеч қилмайлик. Бўлар иш бўлибди. Энди уни уйига олиб бориш керак. Жасад айниган кўринади, бугундан қолмай чиқариш керак,— деди Суюнбой боқадиган сурувнинг бош чўпони Мамараҳим исмли камгап киши.

— Қандай қилиб олиб кетамиз? — деди Баҳром бобо.

— Шу туришда олиб кетилса ҳам бўларди-ю, бироқ уят бўлади. Эшакка юз тубан ўнгариб, устига чакмонини ёпамиз! — деди Мамараҳим биринчи бўлиб унга яқинлашаркан.

Мен одамларнинг хатти-ҳаракатини кузатсам-да, Суюнбойга қарашга юрагим бетламасди. Унинг даҳшатли қиёфаси қараган сари кишининг вужудини музлатиб юборарди.

Одамлар унинг бир-бирига боғланган оёқларини ечиб, эшакдан зўрға тушириб олишди. Сўнг худди қўйни ўнгаргандек эшакка ўнгаришди. Биз улар ўтиб кетгунча жойимизда писиб ётавердик. Мамараҳим чўпон сурувни ғаллазордан чиқариб, яйловга ёйиб юборди.

Қишлоқдаги юракни эзадиган ёқимсиз сукунат ва шов-шувнинг чеки йўқ эди. Негадир ҳеч ким йиғламасди. Жанозага келган саноқлигина одамлар ҳам унинг уйига яқинлашмас, уни нега ва ким ўлдирганлиги тўғрисида ҳеч ким оғиз очмасди.

Энамнинг елиб-югуришларига қараганда мурдашўй ювмайман ва гўрков гўр қазимайман, дебди. Қишлоқ оқсоқоли бир амаллаб, алдаб-сулдаб кўндирибди. Мен, Пардавой ва Ражаб уччаламиз Заргул момонинг томига чиқиб, бўлаётган воқеаларни кузатиб турдик. Аҳён-аҳён-да Ражаб калта бориб, янгилик топиб келарди.

Тобутни кўтариб кетишаётганда кўз олдимга Суюнбойнинг Гаффор овчини қандай кўмишганини сўзлагани келди. Тобут устида худди учта одам ўтириб, устига битта мурсакни ёпиб олгандай эди. Қабристонга кўп одам бормади. Шунинг учун ҳам уни кўмиш чўзилиб кетди. Энди биз Дунётепанинг устига чиқиб уларни кузатардик. Доимо вайсаб юрадиган Ражаб калта ҳам ўз-ўзидан жимиб, миқ этмай ўтирар, Пардавой эса аҳён-аҳёнда менга мўлтираб қараб қўярди.

— Одамлар жаноза ўқиб, қабрдан етти қадам узоқлашганларидан сўнг унинг олдига Мункар-Накир киради, — деди Ражаб қўрқинчли овозда.

Бу гапга журъат қилиб ҳеч ким жавоб қайтара олмади. Мен истамасам-да, ўзимча Суюнбойнинг Мункар-Накир билан учрашувини тасаввур эта бошладим... Мункар ва Накир қабрга киришиб, шармандаларча ётган Суюнбойни кўриб, бир зум ҳайратдан ёқа ушлаб қолишди. Улар миллионлаб одамларни дўзах ва жаннатга жўнатиб, ҳеч бундай хунук ўлган одамни кўришмаганди.

— Ўрнингдан тур, худонинг шарманда бандаси!— деди у Суюнбойга ҳазар билан тикилиб.

— Гапиравер, нима ишинг бор менда!— деди Суюнбой унинг юзига тескари қараб.

— Мункар-Накир келганда ҳамма ўрнидан туради! Ортимдан юр, Дўзахга борасан!— деди Мункар ер остига қараб юраркан.

— Нима қилсанг шу ерда қилавер, ортингдан эргашиб юрмайман! Ундан ташқари шаҳидлар дўзахи бўлмайди, нима, билмайди дейсанми?

— Кўп ғашимизга тегаверма! Нима бир ўлган сенми? Дунёни сўраб турган одамлар кўзи тўрт бўлиб бизни кутиб ўтиришибди! Ҳар кунни мен сенга ўхшаганларнинг минги билан мулоқот қиламан! Жонингни мен эмас, Азроил олган.

— Азроил эмас, мени одамлар ўлдиришди.— дейди бироз бўшашиб Суюнбой.

— Азроил ўша одамларга буюрган-да!

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди. Уларнинг юрагига сени ўлдириш ҳиссини солган,— деди Накир Суюнбойнинг синага қайтиб келаркан.

— Қани энди! Қўлимга тушганда...

— Гап-сўзингга қараганда сен ҳақиқий тошбағир ва айтганингни қиладиган одам кўринасан. Шу феълинг бизга ёқди. Сен билан бемалол гаплашса бўлар экан. Агар бизни айтганимизни қилсанг, ҳозироқ жаннатга ўтказиб юборамиз!

— Айт!

— Қиласанми?

— Қиламан!

— Уша сени ўлдиртирган Азроил ер юзиде бизга яқин бўлган бир неча кишининг кунидан бурун жонини олди. Қандай қилиб қасос олишимизни билмай юрибмиз. Азроилнинг жони худо ўтирадиган тахтнинг остиде. Хонақога жиришингдан ўнг томондаги токчада. Шунини ўғирлаб чиқиб, қиймалаб ташлаш керак. Шунда Азроил абадий ўлади. Кейин ўзимизнинг одамни Азроил қилиб тайинлашадиде. Худо билан ўзимиз гаплашамиз.

— Сўнгра мени бир йўла яна ер юзиге чиқариб юборасанми?

— Мумкин. Фақат бошқа қиёфада ва бошқа юртга. Бўлмасе худонинг сири очилиб қолади.

— Розиман. Лекин битта шартим бор. Мени бир кунга ер юзиге чиқариб юборасан! Ўзимни ўлдирган одамларни бир ёқлик қилиб келаман!

— Бунинг учун аввал Азроилни ўлдириш керак. Бўлмасе — у сени чиққанингни пайқаб худога айтади. Кейин ҳамма режамиз барбод бўлади,— деди Мунавар Суюнбойни ер юзиге чиқарсе, қочиб кетишидан қўрқиб.

Суюнбой бир зум хаёл суриб жимиб қолди. Хаёлида: «Балки мени Азроилни ўлдиршида фойдаланиш учун атайлаб Мункар-Накир ўлдиртиргандир» деган фикр кечди. Аммо фикримни Мункар-Накир сезиб қолмасин деб, дарҳол ўрнидан турди...

...Баданим музлаб, чўчиб тушдим. Шунда чарчоқдан ўтирган жойимда ухлаб қолаётганимни сездим. Анчагача ўзимга келмай жойимда ўтириб қолдим. Рангим оқариб кетган шекилли, Ражаб билан Пардавой менга тикилиб туришарди. Ҳеч нарсани сездирмаслик учун ўзимни дадил тутиб, ўрнидан турдим.

Ниҳоят, одамлар қайтишди. Биз ҳам аллақандаёнохуш кайфият билан қишлоққа қайтдик. Назаримда Суюнбой эрта-индин тирилиб келадигандек, қишлоғимиз ағдар-тўнтар бўлиб кетадигандек эди...

Уйга келсам, энам ҳали жанозадан қайтмаган эканлар. Кечқурун, подақайтар маҳали келдилар. Рўмолчага туғиб олиб келган нон, қанд ва гўштларини олдимга қўйдилар.

— Ҳаҳ, энамг ўлсин! Бир ўзинг очиқиб кетгандирсан! Рангинг ҳам синиқиб қолибди. Борди-келди билан бўлиб, анча ушланиб қолдим,— дедилар оғир уҳтортиб.

... Шу кундан бошлаб энам иккаламиз Суюнбой ҳақида гаплашмай қўйдик. Энам кунора ёки ҳафтада унинг болаларидан хабар олиб турар, гоҳида мендаш бир челақ шафтоли ёки узум бериб юборардилар. Аввал унинг уйига ҳеч бормаган бўлмасам-да, энди бораверардим. Етим қолган, усти юпун болаларига раҳмим келади. Уларга катта-катта яхшиликлар қилай дейман-у, ҳозирча қўлимдан энам берган нарсаларни элтиб беришдаш бошқа иш келмайди.

Суюнбойнинг хотини Энаой хола эрини биров ўлдириб кетганидан додлаб ҳеч қаерга бормади. Милицонерлар келиб алланималарни ёзиб кетишибди. Шу билан Суюнбой ҳақидаги гап-сўзлар тинчигандаш эди.

Ҳаммаси Суюнбойнинг ўзига ўхшаган, Панжакент томонда қўй боқадиган супрақулоқ укаси Исрофил қишлоққа келиб, акасининг ўлимидан хабар топгандан сўнг бошланди. У қишлоққа келган куниёқ: «Заҳар бериб акамни сен ўлдиргансан», деб янгасини, иккинчи куни совхоз буғдойзорининг қоровули Асадулла паканани судга берди. Кейин қишлоқда кимни ёмон жўрса, ҳаммасининг устидан бирма-бир ёза болади.

Қишлоғимизда Суюнбой Супрақулоқнинг ҳақиқий жанжали энди бошланган эди. Қишлоқдан районга — милицияхонага чақирилмаган одам қолмади ҳисоб. Ҳансираб, куйиб-пишиб Исрофилни қарғаганча энам ҳам икки марта пойи-пиёда районга тушиб, милицияга сўроқ бериб келдилар.

... Бу гапни менга Ражаб айтди: докторлар Супрақулоқнинг қабрини очишармиш, қандай ўлганини текширишармиш...

— Бориб пойлаймиз, энам Суюнбой дўзахи дегандилар,— деди Ражаб ёқимсиз илжайиб.

— Докторлар қўйишмайдн,— дедим бу нохуш воқеаея кўришни истамай.

— Улар келмасдан бурун бориб, очиқ қабрлардан бирортасига кириб оламиз.

Унинг гапига Пардавой ҳам қўшилди. Қишлоғимизда болалар кўплигида пистин-пистин ўйнаганимизда яширинишга жуда қулай ва рақибларимиз излашга юраги ётламайдиган эски очиқ қабрларга бир эмас, бир неча марта кириб чиққанлигимиз учун мен ҳам индамай рози бўлдим. «Докторлар келармиш», деган куни эрталаб сизир ва эчкиларимизни подага қўшдигу ёввойи мушуклар миевлаб юрадиган Мушукжарни ёқалаб қабристонга қараб кетдик. Моллар ёйилмагани учун қабристонни бўлиқ қовжираган ўт қоплаган, ўнг томони Мушукжарга ва чап томони ғалласи ўриб олинган яйдоқ ангорга туташган. Қабристонда изғиб юрган беш-олтита ёв-

войи итлар бизни кўриши билан Мушукжарнинг одам йўламайдиган чакалакзорларига кириб ғойиб бўлишди.

Докторларнинг келишини кутиб, кичикроқ бир тепаликка чиқиб ўтирдик. Қуёш Ойқор ортидан кўтарилиб, Замонаро чўққисининг қоқ тепасига келганда қабристоннинг Барлос қишлоғига туташ томонига биқинига қўшув белгиси туширилган кўк машина келиб тўхтади.

Биз югуриб бориб, дуч келган хандаққа ўзимизни ташладик. Исрофил учта доктор, иккита милиционер ва яна бир кишини эргаштириб қабр бошига келди. Исрофилдан бошқа ҳамма противогаз кийиб олишди. Кейин Исрофил ҳам бориб машинадан ўзига противогаз олиб келди. Биз қаттиқроқ нафас олишга ҳам чўчиб, миқ этмай ерга қапишиб ётардик.

Ниҳоят, улар қабрнинг тупроғини тортиб бўлишди. Исрофил противогазининг ичида пиқиллаб йиғлаган киши бўлди шекилли, противогазга қўлини суқиб кўз ёшларни артди. Гўрдан атрофга тарқалган қўланса ҳиддан нафасимиз бўғилиб, жойимизда туrolмай қолдик. Бу пайтда улар мурдани ўртага олишган эди.

— Провогогаз кийиб олишганларича бор экан-да, — деди Ражаб қўли билан оғзи-бурнини бекитиб зўрға нафас оларкан.

— Баттар бўл! Сени биров бу ерга келсин деганмиди! — дедим қаҳримни яширмай.

— Кетдик, бўлмаса ўлиб қоламиз, — деди Пардавой йиғлагудек бўлиб.

Бошқа иложимиз ҳам йўқ эди. Биринчи бўлиб очиқ қабрдан оқ сурп кўйлак-иштон кийган Ражаб калта олиб чиқди. Унга кўзи тушганлардан бири додлаб юборди. Мушукжарга етганимизда бараварига орқамизга қарадик. Уша додлаб юборган одам ҳушидан кетган эди... Саросимага тушиб қолган кишилар уни кўтариб, машина томон борар, Исрофил қабр атрофида зир югурарди...

Илонизи йўлнинг Мушукжарни кесиб ўтадиган жойдан шоша-пиша сув ичдик-да, дам олмасдан Дунёгегага чопиб чиқдик. Тепаликнинг устига узала тушиб уларнинг ҳатти-ҳаракатини кузата бошладик. Исрофил билан яна бир киши қабр тупроғини ўяр, қолганлар машина атрофида уймалашарди...

Мен уччовимизнинг ҳам уст-бошимизга назар солдим. Ражабининг иштон-кўйлаги, мен билан Пардавойнинг иштонимиз оқ, менинг сариқ кўйлагим қуёшда оқариб қолган, Пардавойнинг кўкимтир-қора кўйлагининг елкасини офтоб урган, орқадан оқ кўринарди. Биз уларнинг капалагини учириб юборган эдик...

Кўрқа-писа уй-уйимизга тарқалдик. Уйга келсам, энам чўлга кетишга тайёргарлик кўраётган эканлар.

— Даданг кела қолганда эди, биз ҳам чўлга кетардик. Меҳнат бўлмаган жойда шундай йўқ ердаги гап-сўзлар бўлаверади. Чўлнинг нимасини айтасан. Тўйгунингча ишлаб, мириқиб ҳордиқ чиқаришга нима етсин,— дедилар кичикроқ бўхчани тугар эканлар. — Аммо, бўлам, ёдингда тут, дадангга айтасан: куним битиб оламдан кўз юмганимда ўзимизнинг қабристонга олиб келиб кўмишсин.

Кейин Суюнбойдан гап очдилар:

— Ёмонлигидан ергаям сигмади бечора. Қабрини очиб, ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилишибди, — дедилар секингина.

Автобуслар пахта теримига одам ташиётгани учун Мирзачўлга усти ёпиқ юк машинасида кетдик.

— Суюнбойнинг қабрини очганлар яхши кўмишмаган экан, Мушукжарнинг ёввойи итлари жасадини еб кетибди,— деди биз билан кетаётган ҳамқишлоқлардан бири.

— Қабрини очилганда укасининг кўзига инсу жинс кўринган экан, ўзига келмай ётганимиш, докторлар одам бўлиши гумон, дейишибди, — деди кимдир.

Бу пайтда Ойқорга янги қор тушиб, тоғ қаърида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз ҳам оқариб қолган, оппоқ, беғубор қор уни мен ҳаммадан яхши кўрадиган Ойқорга, қорли чўққиларга қўшиб юборгандай эди... Чўққилар қуёшда товланиб, зумрад водийга нур таратар, этакда эса кузнинг салқин шамоли димоққа намиққан ўт-ўланларнинг ҳидини урарди...